१२४९६

No. १२४९

Title व्युत्पत्ति वाद:

Author गदाधर भट्टाचार्य:

Extent ६

Age

Subject न्याय वैशेषिक

व्युत्पत्तिवादः

१५४१

धात्वप्रकृतिकास्त्वलकारकृत्सन्यङ्णिच्प्रभृतयः प्रत्ययाः केचिद्धात्वर्थान्वितस्वार्थमर्थं ब्रुवते स्वार्थान्तरमनभिदधाना अपि केचिद्वाचकतानिर्वाहकं तथा प्रकृतिभिः स्वीयार्थबोधनप्रयोजकत्वमेते तत्र लङादिदशलकाराणां लः कर्मणि च
भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावेषु विधानात् कर्तृत्वादिसामान्यमर्थः तावन्मात्राभिधाने नैव प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेषणान्वयानुपपत्त्या येन कृति विशिष्टस्य कर्तृबोधनिर्वाहात् लकारस्य न शक्तिबोधकता न लः कर्मणीति सूत्रविरोधः
बोधकतापादकत्वतत्सम्बन्धार्थत्वान्न तद्वाचकताया: गौरवाद्विशिष्टधर्मितापत्तेर्वा यतः मैत्रः पचतीत्यादौ लकारेण प्रथमान्तपदसामानाधिकरण्यप्रदर्शनस्याश्रयत्वेनैव तदर्थान्वित स्वार्थबोधपरतामात्रे वैदिकार्थे विडुपपादनसंभवात् तृतीयायाः
साधुतानियामकं लकारादिना कर्तृस्वरूपाभिधानमपि कर्तृत्वविशिष्टबोधनमेव न तु विशिष्टशक्त्याबोधनपर्यन्तमतो विशिष्टस्य लकारावाच्यत्वेऽपि चैत्रः पचतीत्यादौ न तृतीयापत्तिः अन्वयबलेन विशिष्टबोधात् चैत्रः पक्ष्यतीत्यादौ कृत्प्रत्ययस्य
विशिष्टशक्तावपि न तन्निः शक्त्या पीनविशिष्टबोधसाधारणाबोधस्यैवानभिधानपदार्थप्रतियोगित्वात् अनभिहिते तत्कर्तरि तृतीयेत्यनुशासने विभक्त्यर्थाबोधकत्वमेवं तथा च चैत्रेण पच्यते इत्यादौ तृतीयार्थकर्तृत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे
तथानार्थकर्तृत्वविशिष्टधर्मिबोधकत्वमिति तस्यार्थविरोधः यदि च तत्कर्तृत्वादिपदं धर्मपरं तथा च समभिव्याहृतलकाराद्यनभिहितं कर्तृत्वं तत्र तृतीयार्थ इति सूत्रार्थः चैत्रेण पच्यते इत्यादौ कर्तृत्वस्य तृतीयामात्रार्थत्वात् लकारेण तदनभिधानं सुवचमिति
सूच्यते तदा तत्रानभिधानपदार्थो मत्वनेव तन्नाशः तनावद्वाचकत्वं तदर्थः लकारसामान्यस्यैव कर्तृत्वं यथा तत्त्वेनोपस्थितिसंसर्गेण कर्तृप्रियको साधुत्वादेव चैत्रः पच्यमानः इत्यादिप्रयोगवारणाय तं यथाश्रुतमस्तु स्वकर्तृत्वशक्तितावच्छेदकको दावनि
वेशात् तत्र तन्निवेशे पच्यते माषः भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तृभावकृत्स्नलकारादेः कर्तृत्वबोधानुपपत्तिः न च तत्र स्वयमेवेत्यस्य व्याहारेण व्यापकस्य पदोत्तरतृतीययाकर्तृत्वबोधनेन लकारेण तिवाच्यम् स्वपदि
त्यादिपदप्रसारं विनापि तत्र कर्तृत्वबोधाभ्युपगमात् तत्र लकारेण कर्तृत्वाबोधने कर्मकर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इत्यतिदेशवैयर्थ्यापातात् लकारस्य कर्मत्वबोधकत्वेन तु यगात्मनेपदचिण्वद्भाववृद्ध्यतिदेशफलनिर्वाहात् न च
कर्मकर्तरि लकारापीनकर्मत्वबोधस्याव्यवस्थितत्वात् वस्तुगत्या कर्तुः कर्मत्वातिदेशो चैत्रः पचतिस्वयं जीत्यादावपि यगात्मनेपदादिप्रसङ्गात् लकारेण कर्मत्वविवक्षायामेव कर्मत्वातिदेशस्याङ्गीकरणीयत्वात् तथा च तत्र मते विकर्मत्वानि
देशासंगतिरिति वाच्यम् कर्मत्वविवक्षायामपि कर्तृत्वविवक्षणे कर्मादिसंज्ञासमावेशाविरोधेन परत्वात्कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधेनात्मनेपदचिण्वद्भावाद्यनुपपत्तेः कर्मातिदेशविधायकपदविषयतया च पकोऽनिकी हार्दिनोऽर्णं
कत्वात् न च कर्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोस्तत्र बोधस्वीकारेऽनेकत्वस्य तद्व्यापकतायान्तर्भावे दृष्टयाप्यावच्छेदकतया मानाभावात् संसर्गतालम्बनबोधस्वीकरणीयत्वे तदवगमेऽपि सिद्धिनिवाच्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या न द्वयबोधस्य संसर्गतालम्बन
वन्नवित्ततागौरवस्वीकारान् यदि च विधेयद्वयवत्त्वसाने समस्तहातव्यं नानाफलमेव तु अनन्तविधेयमेवात्मनेदइति मीमांसकसिद्धान्तोऽपि तच्च नेनदास्तु षानीरेवत्स्वकर्मकक्रियायाः लता कर्तृत्वसंबन्धमप्य पक्ववास्तविन्दुकक्रिया
कर्मत्वस्याप्यन्तर्भावस्थलम् एवं कर्मत्वेऽपि प्रसक्ते गोः प्रामोक्षगोः नमनेदंडमस्लेश्रुतं स्तंदंडइत्यादौ ण्यर्थान्तर्भावेणौ वकर्मकर्तृता निर्वाहेन डुहस्मुनमोयक्किणायविनियक्ति एनिषेधोपपत्तिः एवं चैत्रेण पच्यते इत्यादौ कर्तृत्ववाचकतायाः
डुरपह्नुवत्वात् तृतीयानुपपत्तिः चैत्रः पच्यते इत्यादौ लकारेण कर्तृत्वबोधनान्न कारसामान्यस्य तद्वाचकतावच्छेदकतायोग्यत्वात् नापि तद्बोधकत्वं तदनभिधानं चैत्रेण पच्यते इत्यादिवाक्यजन्यबोधे कर्तृत्वविषयके तादृशवाक्यघटक
सकलपदानामेव जनकतया तदात्मकलकारस्यापि कर्तृत्वबोधकतया वाक्यशब्देनाप्रत्ययोऽयं तत्वात् कर्तृत्वविषयताप्रयोजकत्वं तदादीनां तदनभिधायकत्वं चैत्रेण पच्यते इत्यादौ धात्वर्थविशेषणतया कर्तृत्वविषयता
तृतीयाप्रयोजैव तत्वाख्यातप्रयोज्याख्यातस्याश्रयतासंबन्धावच्छिन्नकर्तृत्वप्रकारतायां च कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वादिव्यधिनसमालः पचतीत्यादावन्वयाद्यर्थबोधसंग्राहकतया प्रकारतापावाख्यातजन्यतावच्छेदक
त्वासंभवात् प्रथमान्तेन समभिव्याहारस्ताद्यस्य योग्यतासाधारणादेशजन्यतायास्त्रुप्रकारतानिरूपितच्छेदकत्वात् यदि च प्रथमान्तपदसमभिव्याहृताख्यातपदत्वान जन्यतावच्छेदकतयैव धर्मिविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयतायाश्च
त्वासम्भवान्न प्रयोज्यत्वे कर्तृत्वविषयतासामान्ये च न आख्यातपदत्वानमामान्यजन्यतावच्छेदकं तादृशसामानाधिकरण्याभावे मानाभावादित्युच्यते तदापि चैत्रेण पच्यते तण्डुलं इत्यादिवाक्यार्थबोधस्य परस्परसमभिव्याहृतनन्तृ
त्यादसमाहृतपदवाक्यस्थानहेतुकतया तादृशवाक्यार्थविषयतान्तःपातिकर्तृत्वविषयतायावाक्यघटकाख्यातप्रयोज्यत्वं उर्वीरमोते यन्नविहितकर्मणि तृतीयेनास्य कर्तृत्वविशेषणतया प्रातिपदिकार्थे विवक्षितेन सा तिङ्तृतीये मार्थः
प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैव कर्तृत्वेऽडवितत्तिनइतियावत् अधपारताप्रतयाप्रातिपदिकार्थविशेषणतया कर्तृत्वे विवक्षिते न तृतीये निपर्यंतस्मिन् अन्यस्मैत्रः पचतीत्यादावाख्यातेन कर्तृत्वबोधनात् कर्मणि तृतीयाप्रयो

यत्र प्रयोज्यत्वे लकारसामान्यं कर्तृत्वशक्तिनि ष्ठकृतिदेशत्वेऽपि

प्रतिदेशक चैत्र =

गरतित्वापात् तीयार्थमि विरहात् प्रातिपदिकार्थान्वयितया कर्तृत्वविवक्षायामिष्येव सम्प्रत्वं विशेषणतया ऽन्वयि त्वपर्यन्तानिवेशेनेति नाशङ्कनीयम् संख्यातिरिक्तस्ववृत्तिस्वप्रकृत्यर्थविशेषणतयैवान्वयस्त्वनियम्यत्वमिस्स्वत्वकत्वेन विशेषणत्व

१ याऽन्वयि त्वपर्यन्तनिवेशेनेति नाशङ्कनीयम् संख्यातिरिक्तस्ववृत्तिस्वप्रकृत्यर्थविशेषणतयैवान्वयस्त्वनियम्यत्वमिस्स्वत्वकत्वेन विशेषणतयाऽन्वयित्वपर्यन्तस्य वपविवक्षणीयत्वात् यथाश्रुतस्त्वार्थाद्दरोषेण कर्तृत्विलकारविभक्तौ शक्तिवादिभि

र्लेपाकरणोरपि प्रातिपदिकार्थविशेषणतया कर्तृत्वविवक्षितेत्व तीयेस्येवस्त्वार्थो वाच्यः अन्यथा चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कर्तुरनभिधानस्योक्तत्वेन तृतीयापत्तेरित्यलमधिकेन अथ यानभिहितेकर्तरि तृतीयेत्यस्यासाकांक्षकत्वे चैत्रा

दिकर्तृकत्वविशेषितपाकादिविवक्षायां चैत्रेण पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः नच परस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयि विशेष्याविरहात् तथा प्रयोगः विशेषणतया कर्तृत्वोपसंभवात् चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रकर्तृकपाककर्मा मै

त्रइत्यन्वयतात्पर्येण चैत्रेण पचति मैत्र इति प्रयोगस्याद्वारत्वाच्च नच कर्तृत्वातिरिक्तविशेषणतानापन्नायां कर्तृत्वविशेषणतानापन्नायां वा क्रियायामेव तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयो व्युत्पन्न इति वाच्यम् चैत्रेण पाचयति मैत्र इत्यादौ पर्यंकु

र्तृत्वविशेषणतानापन्नेपाकादौ चैत्रादिकर्तृकत्वान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरसिद्धेः नचलकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियाविशेषणतया कर्तृत्वबोधकत्वसुपाधुत्पन्नमिति नक्विहदोषइति वाच्यम् उक्तस्थले चैत्रेणपाकवान्मै

त्र इतिप्रयोगापत्तेः मैवम् आख्यातातिरिक्तविशेषणतानापन्नकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयव्युत्पत्तौ नकिंचिद्बाधकं चैत्रेणपचति मैत्र इत्यादयश्च नप्रयोगाः नत्वाश्रयत्वं कर्तृविशेषणतया नहि विशे

षणतानापन्नक्रियायां तृतीयया कर्तृत्वबोधनासंभवात् कृतिविशेष्यकबोधाभिप्रायेण चैत्रेण पचतीति वारणायाश्रयविशेषणत्वमपेक्षाश्रयातिरिक्ताविशेषणत्वं निवेश्यम् अनभिहितकर्तरि तृतीयेत्यस्यापि निरुक्तः

क्रियाविशेषणतया प्रातिपदिकार्थान्वयि कर्तृत्वविवक्षायां तदुत्तरं तृतीया भवतीत्येवार्थ इति दिक् कर्तृत्वं च चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियानुकूलाकृतिरेव न स्यापत्तावकूलाकृति त्वेन वाच्यास्थानवाच्यतात्पर्योगच्छेतिकार्ये

पचतीत्यादौ तक्रियानुकूलव्यापारत्वेकर्तृत्वे निरूढलक्षणा कृतित्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वलाघवात् मीमांसकास्तु व्यापारत्वेनैव शक्तिः पचतीत्यादावपि नैयायिकेन कृतित्वेनोपगमात् एवं चाचेतनेऽपि प्रयो

गोपपत्तये व्यापारत्वेन शक्तिः किं च कारणं यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुरूपावच्छिन्ने शक्त्युपगमात् प्रकृते च कृतित्वेन बोधस्य विवादग्रस्तत्वात् तदवच्छिन्ने शक्त्युपगमे मानाभावाच्च

नारितात्पर्यकल्पनागौरवात् एवं च जातिनां प्रसः तत्सर्वसाधारं विनापि पुत्रप्रयोगास्या व्यापारसामान्यार्थकता अतः कृतेनिर्विवादतीयार्थकत्वेपि नाख्यातस्य यत्नत्वावच्छिन्नवाचकता नवा किं कृतो निपचतीति प्रश्नोत्तरयोः

समानप्रकारकबोधजनकत्वानुरोधेन तथात्वम् अत्र केचित् पचतीति वाक्यजन्यबोधे समियत्नत्वावच्छिन्नवर्तमानत्वसंशयानुदयात्तत्र यत्नत्वावच्छिन्नवर्तमानत्वबोधकत्वसिद्धौ तदवच्छिन्ने शक्तिर्लाघवात्सिद्धेति नहि यत्ना

विनाश्यत्वक्रियाविशेषलिंगकानुमानत्वाभ्यां वर्तमानत्वावबोधेनलडादिनत्वमभिव्याहृततया तत्परतत्नाविशेषोपस्थितेः कारणतायाश्चावश्यकत्वात् अन्यथा निराकांक्षत्वं न यत्नत्वावच्छिन्नेन समं वर्तमानत्वान्वयबोध

कत्वमाख्यातस्यार्थात् प्राकारमनेपि संभवति लडादिकृतत्वयत्नादिपदमात्राद्युपस्थितावपि तत्र वर्तमानत्वादेर्लडादितो बोधप्रसंगात् नचाप्याकारवादिनां हारेणैव धानं कृतिरित्यादितो हारकर्मकत्वे विवपचतियत्न

इत्यादितः पाकयत्नो वर्तमान इत्याद्याकारको वर्तमानत्वादेर्बोधः स्यादिति वाच्यम् परस्परसाकांक्षपदार्थद्वयान्वयबोधस्य वाक्यापाद्यत्वे अन्वयिनिराकांक्षपदाद्युपस्थितत्वस्यार्थस्य विषयतायास्तैरभ्युपगमात् तत्रान्वयानुभावक

साकांक्षपदसमभिव्याहृत प्रकृते चान्वयबोधस्य साकांक्षतानुपयोगिपदार्थान्वयविषयकत्वेन तेषामप्रसंभवत्वात् नत्वीकारे निराकांक्षस्याव्यानुभावकत्वस्वीकारापत्तेः शाब्दबोधे साकांक्षतानुपयोगाप्रसंगाच्चेति तत्र तात्पर्यलिं

गेन यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वानुमितेरेवोपगमात् नादृशवर्तमानत्वप्रतीतेरुपपत्तेः तत्प्रतीतेः सविवादत्वादित्याहुः अत्र नैयायिकाः रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वमेवाख्यातार्थो न तु व्यापारः अन्यथोपगमानानुकूलत्वेनोस्मा

दिविलक्षणव्यापारस्य निगच्छतीत्यप्रयोगात् मयं चैत्रकाष्ठं पचतीत्यादिप्रयोगापत्तेर्व्यापारस्यापि मानाख्यातस्यासाधये तयदिस्त्वारसिकः स्यात् नदेतन्न नहि चैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगेन काष्ठं पचतीत्यादिप्रयोगस्याविशेषः एवमचे

तनेष्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात् कर्मोपि यत्नत्वविशिष्टार्थः एवं चैत्रः पचति पाककर्मान अचेतनेकाष्ठादौ त्वादिप्रयोगात् कारसयत्नत्वविशिष्टार्थकतायाश्चावश्यकत्वात् हत्वादवानत्रैव शक्तिर्व्यापारे लक्षणेति नच

यत्नत्वस्याख्यातावाच्यत्वे जीवनयोनियत्नसाधारणानयालकारणतावच्छेदकत्वासंभवः इति वाच्यम् निरुक्त्यादियत्नस्याख्यातवाच्यतापगमे तन्निविरहात् निरुक्तादेः पाकानुकूलता विरहेणकालपंच

नीतिप्रयोगापत्तिविरहात् रसाधनतात्पर्येन जन्यतावच्छेदकप्रकृतित्वमानेत्याख्यातप्रकृतिनिमित्तत्वोपगमाद्वा आत्मतपदेश्वरकृतेतेजोनामात्रजनकत्वेश्वरः पचतीश्वरो मुंमो दृत्यादयो न प्रयोगाः नचैवमीश्वरो वेदं वक्ति मथुरायां
हासो विहरतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः अत्राख्यातस्य तत्पार्थव्यापारबोधकत्वोपगमात् ईश्वरकृतिसाध्यरागधर्मसाख्यातप्रकृतिनिमित्तत्वेपि तत्र व्यापारत्वं तदापाद्यावश्यकत्वात् तथाहि आत्मा पचति शरीरं पचतीत्यादिरा
रसिकप्रयोगविरहाद्वाख्यातार्थकृतेरुद्देश्यतावच्छेदकशरीरविशेषावच्छेदेन समवायेनान्वयनियमः स्वीकरणीयः चैत्रादिपदस्य शरीरविशेषविशिष्टात्मपरतया चैत्रः पचतीत्यादौ शरीरविशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेदे
कावच्छेदेनात्मनि समवायेनान्वयसंभवात् गौरः पचतीत्यादावपि गौरादिपदस्य गौरशरीरावच्छिन्नात्मनिष्ठात्मनि स्वव्यापारेण लक्षणोपगमात् एवं चेश्वरकृतेः शरीरानवच्छिन्नत्वादुक्तस्थले कृतेस्तथान्वयासंभ
वृक्षतिव्यापारत्वावश्यकी ईश्वरकृतिसाध्यरागयत्नत्वावच्छिन्नपरत्वाख्यातार्थः असाधारणानुकूलत्वं यत्नत्वे क्रियायाः संबन्धेन तथा भासते नत्वनुकूलत्वमात्रं असाधारणानुकूलतायापदार्थो तानिरूपकत्वोपगमात् अ
त्तोस्मदादिकर्तृकपाकादिक्रियानुकूलकृतिमादाय नेश्वरः पचतीतिप्रयोगः वेदकर्तृत्वादीश्वरोनेरमाधारणत्वादीश्वरो वेदं वक्तीत्यादयः प्रयोगा स्युरिति चेत् अथ कृतेराख्यातलक्षणे अवाच्यत्वे कोनीत्यादौ कृतेर्हि
यामानं सात्पात्रप्रत्यययोर्हि योः कृतिबोधकत्वादिनिवेशेन पक्वोदाविनाशे कत्वहितत्वादिबोधकप्रकृतिप्रत्ययोभयसत्त्वेपि क त्वादिपावकतेर्वाचकाभावात् तत्र विभक्तेः साधुत्वार्थकत्वेप्रकृते नेपितत्वात् अथ
त्रहिं करोतिचैत्रस्त्यादौ प्रातिपदिकार्थे मात्रादेव कृत्यन्वयः स्यात् तच्च नामार्थयोर्न्वयो भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वान्नस्थानसंभवतीति नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयोपगमे कर्मतादिबोधकविभक्तेः सत्त्वेपि त
कुलः पचतीत्यादौ कर्मताहिसंबंधेन तंदुलादेः पाकाद्यन्वयसंभवेन तादृशबोधपाकतंदुलकर्मकपाकादिबोधापत्तेः नत्रप्रातिपदिकार्थप्रकारकक्रियान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् क्रियाप्रकारकप्रातिपदिकार्थबोधोपीति
वाच्यम् घटः करोतीत्यादितः कर्मतासंबंधेन कृत्यादेर्हि तादृशान्वयाभावात् क्रियाप्रकारकनामार्थबोधस्याव्युत्पन्नत्वादिरिति चेन्न अत्रातिप्रसंगवारणाय धातोः कर्मतादिसंबंधेन क्रियान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेरुपगमम
नेत्याश्रयतासंबंधेन कृत्यादिरूपक्रियाबोधकत्वव्युत्पत्तेरित्यस्यैवाशयः नचतादृशातिप्रसंगवारणाय धातुजन्यकृत्यादिप्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्यविशेषोपस्थितेर्हेतुतावाच्या नाहशकारणाभावात् प्रातिपदिकार्थविषयो
श्चाकबोधोपि न संभवतीतिवाच्यम् कर्मत्वादिसंबंधेन कृत्यादिप्रकारकबोधस्याप्रसिद्धत्वात् सामथ्यकल्पनेनाधारकाभावात् तादृशकारणतायाश्च कल्पनात् नच क्रियते चैत्रः इत्यादौ कृतिप्रकारकबोधवारणाय तोक्त
कारणताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् सनितनात्पर्येहन्तात् कर्तृविशेषणकान्वयबोधपरत्वे तत्र रयकोसाधुत्वाद्य प्रामाणिकानां तथाप्रयोगः करणे चैत्ररत्नत्रचैत्रारोपात्मधिकृतेराश्रयतया संबन्धेनान्वयबोध
वारणाय नाहृशकार्यकारणभावकल्पनमित्यपि न तादृशबोधे आख्यातानाधात्वनामसमभिव्याहारज्ञानहेतुत्वे चैवोभास्थले तादृशबोधवारणसंभवात् दीधितिकृतस्तु गच्छतिजानातिकरोतीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे
निरूढलक्षणास्वीकारात् नामार्थे क्रियायाः साक्षादन्वयपरत्वाकुः तन्मतेयद्यप्याश्रयत्वसंबन्धस्यापि कस्यजानातिचैत्र इत्यादिवाक्यजन्यबोधविषयताकल्पनेन गौरवं तथापि पूर्वपक्षोक्तनाश्रयत्वे लक्षणागुरुः शक्ति
प्रमोवा तत्र चैत्रादिविशेषणकोपादाश्रयत्वादिप्रकारकोबोधपक्षाश्रयनाम संसर्गतावादिनामप्यनुमतः चैत्रादिविशेषणकाश्रयतासंसर्गकसत्तादिप्रकारकप्राह्यबोधस्तु दीधितिमते कारे कृतिरपि नप्रसिद्धमतीति नाह
प्राणहवाबोधे योग्यता नानाहेतुताकल्पने तथाविधशाब्दबोधांगीकर्तुर्मीमांसकस्यापत्ते आवश्यकमिति गौरवम् वस्तुतस्तु चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले यावतां पदार्थानां प्रकारतातावतां चैत्रो जानातीत्यादि
कर्तृप्रत्ययस्थले तथात्वेपि कर्तृविशेष्यकविशेषणाभाववैपरीत्यम् एवं कर्मप्रत्ययस्थले दृश्यस्य संबंधिकपदार्थस्य चैत्रविशेषणताकर्तृप्रत्ययस्थले तद्विशेष्यकतायास्तद्रूपप्रकारतारत्वनुभवस्य कृत्पदकृत्वाभिप्रायेणाश्रय
त्रस्याख्यातार्थता दीधितिकारस्तु इत्थंकार चैत्रेण ज्ञायते इत्यत्रापि चैत्रविशेषणत्वात् चैत्रो जानातीत्यत्राये यतानिरूपकत्वाद्व्यापारताया अंशे प्रकारत्वे तादृशानुभवविरोधात् नचचैत्रेण ज्ञायते न स्य
त्राख्यायेयत्वसंसर्गेऽपरं नतु विशेष्यमिति वाच्यम् तथा सत्यात्मना ज्ञायते न घटेनेत्यादौ घटादिहस्तित्वाभावे बोधानुपपत्तेः आधेयत्वसंसर्गतीयाधिताविरहेणात्तीयां नाहृशादिहस्तित्वस्य प्रतियोगयनुपास्थितेः आधेयप
संबन्धस्याभावप्रसिद्धियोगिनानवच्छेदकतयाचतत्संबंधावच्छिन्नत्वाभावबोधस्यतत्रोपगमासंभवान्नादृशो सेवचसामावप्रसिद्धियोगिनानवच्छेदकत्वेतानेनघटरस्यादिताकजन्यतायेज्ञानादिविकरणाकातादृश संवर
फलविशिष्टहरामावस्याख्यातगम्यहनसंभवादृशत्वेनानन्तरात्मादिसाध्यनिराशायकदातिज्ञानेन घटरस्यादिकमपिप्रयुज्यते अतएवानुकूलकृतिमत्त्वासिद्धरूपकर्तृत्वादेरपि चैत्रः पचतीत्यादौ प्रकारतामाशिकृतापि स्तीकि

येन न तु संसर्गता न पचतीत्यादावन्वयबोधानिर्वाहात् नादृशसंबन्धस्य प्रतियामकतया ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नक्रियाविरहस्य प्रत्यक्षत्वेनोपगमासंभवात् यत्तु चैत्रेणास्थायते स्मादावाधेयत्वस्य मतीययाऽविवक्षणो (
प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया तद्विषयानुशिष्टप्रथमैव स्यात् नानाविचैत्रस्यापादो वाख्यातेन कर्तृत्वाऽविवक्षणे यथार्थत्वमात्र मात्रपरतया परस्मैपदस्यापि विकरणस्याचा साधुता यत्रिः भावकर्मणोरितिपात्मनेपदविधायकानुशास
नविषयत्वात् कर्तरीत्यपि कारीयजादिश्च ःप्रत्ययानुशासनाविषयत्वाच्चेति तत्राख्यातस्य कर्तृत्वबोधकतायुक्तिसत्त्वेन साधीयसी इतरविशेषणतया क्रियाबोधपरत्वरूपभावविवक्षायामात्मनेपदानुशासनविषयतोपग
माद् कस्थले परस्मैपदसाधुतायास्तादृशाभावविवक्षादिविरहस्यप्रत्ययानुशासनविषयतोपगमेनस्यादिविकरणस्य साधुतायाश्च निर्वाहसंभवात् पचन्पचतीत्यादौ विरोधे द्वेषणावच्छेदकविशेष्यभेदेन ज्ञानन्ज्ञानानी
त्यादेर्निराकांक्षत्वान्निर्वाहो यापि ज्ञानानीत्यादौ वाख्यातस्याश्रयतार्थकतोपगमस्यावश्यकः श्रन्यथा हर्दज्ञप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य तानास्तित्वविशेष्यभिन्नतया निराकांक्षत्वाविरहेणानवप्रयोगापत्तेः एतेन तत्राश्रय
तायाः प्रकारतोपगमे ज्ञानानीति चैत्रस्यादिवाक्यस्यानवद्यतिनद्यादसाकांक्षाभिन्नविषयप्रत्ययादिप्रतिबन्धकतायामाख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थितावाद्विप्राविकरणांगनिवेशे गौरवेणाश्रयतायाः संसर्गत्वमेवोचितमित्यादि
कमनुपादेयं न पचतीत्यादौ प्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वभावाख्यातार्थः तादृशसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन न पचतीत्यादौ नाप्रतियोगित्वाभावबोधस्यैव स्वीकरणीयतया नु संसर्गतासंभवः श्राख्यातस्य कर्तृत्वे
शक्ततावच्छेदकरूपं डुक्तं न च लिङ्गः तिप्रमादिसाधारणतिङ्त्वस्य डुर्वचत्वात् तवपाणिनीधर्मसंकेतसंबन्धेन तिङ्‌पदत्वमेव तिङ्‌त्वं तिवाद्यष्टादशास्तत्तत्पदसंकेतग्राहकं च श्रादिरन्त्येनेतिसूत्रमेव तत्संकेतयविडम्बा
मनयीतया लिनीयतेत्रात्मति ङ् तादिनाशक्रियमादेवशाद्बोधश्चतिवाच्यम् पंचसतिदायादिवाचकतादिपदेष्विपिकस्य च्चिद्ध्दसप्रयुक्तविशेषीधर्मसंकेतसंभवेन तत्वल्पघुश्यातत्रापि तदुद्दस्यैवशक्ततावच्छेदकताय
त्रेः तिवादिघुपाणिनिसिद्धः पदसंकेतवत्तत्रशहाजरसंकेतस्याप्यन्यप्रत्ययस्यसंभवात तत्रषाहानामपि प्रहत्तिनिविन्नतायाः सुवचत्वात् श्रानुपूर्व्याः ज्ञानत्वेनिगमनानुपपत्तेः श्वरकेचित् तिवादिस्थानिनो लकारस्यै
वलक्षणात्तिघुरस्कारेण शक्ततिवाचकता पचतीत्यादौ लकाराश्रवणेऽप्यादेशे नतिवादिनास्थानिनः स्मरणात्तत्पदार्थोपस्थितिः श्रादेशादेशिभावमविदुषां तु तिवादिनाशक्तिभ्रमादेवार्थोपस्थितिः यत्रतिवादेर्नादेश
तासानेनेत्वसिद्धलकारस्यार्थोपस्थितिस्तत्रपचतीत्यादिवाक्यादृशबोधवारणायपचतीत्याद्यानुपूर्वीसानमन्यबोधेतिवादेर्लादेशत्वसानमपिहेतुः नचोक्तस्थले पीतसाकांक्षत्वसानेमत्वपेवशाद्बोधस्त्वदसत्रैवैता
दृश्याकारणामाचादेवनापतिरितिवाच्यम् पचतीत्यादौ तिवादिनालकारस्योपस्थानेपिन तद्वत्सकांक्षत्वतया न कामावेन शाद्बोधानुपपत्तेः तिकारेधानुसाकांक्षत्वग्रहस्य शाद्बोधहेतुत्वासंभवात् नहितत्रद्वावसा
कांक्षत्वेनलिवादिस्थानीयेनतद्रूपावच्छिन्नमेवतिवादिःस्मारयेत् श्रपितल्लत्वेनैवतथात्वमिति पर्वतत्रहो तु पद्यावहितोत्तरत्वरूपतत्साकांक्षत्वेनयेनप्रवृत्तानलकूरः स्फुतस्मात्तेन रूपेण तत्स्मरणासंभवइति
श्रत्रेदंचिंत्यते लकारतिवादोरनतिप्रसक्तस्थानादेशभावस्य दुर्वचत्वात्तिवादिस्मारितलकारस्य वाचकत्वं न विचारसहमिति वादेरेवप्रत्ययवाचकताग्रहस्यानुरोधेन पचतीत्यादावानुपूर्वीसानस्य तिवादिजन्योपस्थितिसहकारे
णशाब्दबोधोपधायकताकल्पनस्यावश्यकतया लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वीसानतिवादिधर्मिकत्वादेशत्वसानघटितसामग्र्यन्तरकल्पने गौरवेण नाहंवात्तिवादेरेवताद्रूप्यापाक्तिकल्पनायायुक्तित्वं चे
ति श्राख्यातसामान्यस्य कर्तृत्वरस्तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वेशक्तिः न तु यथाश्रुतन्यायाद्वैय्याकरणमतस्वकर्मरूपधर्मिवाचकत्वं गौरवात् प्रथमान्तपदैककर्मत्वान्वयवलादेवकर्मताविशिष्टधर्मिलाभसंभवात् न चात्मने
पदस्य प्रधानप्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तेः पच्यमानं नये त्यादौ पच्यमानादिष्ठानयनकर्मत्वान्वयप्रयोगस्याद्युतरो येनावश्यकत्वात् तत्पर्वोपपत्याख्यानस्यात्मनेपदस्य धर्मवाचकत्वे निर्युक्तिकमितिवाच्यम् तद्दृशानमात्रापारा
स्यात्मनेपदत्वसाधारणत्वावच्छेदकत्वपदार्थसनत्वोपिसंभवात् तादृशात्मनेपदत्वस्य सामर्थ्योर्निर्वचनासंभवात् पाणिन्यादिसंकेतसंबन्धेनात्मनेपदत्वस्यशक्ततावच्छेदकतायामुक्तरीत्यानवकाशात् श्रतस्तादृनानत्र रूपेण
प्राप्तिकत्वस्यावश्यकतया लादाबाकर्मत्वपदतत्सपनात् कर्मत्वंचगम्यतेत्याजतेग्रामरत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगविभागादेर्वविविधाषात्ङ्‌वाचः चैत्रेणगम्यतेग्रामइत्यत्र मतीयार्थस्वकर्तृकत्वरूपमा
धेयत्वंतस्यधात्वर्थसंयोगात्मकफलावच्छिन्नस्यत्वेन तस्या व्यापारेतस्य च जन्यतासंबन्धेनात्मनेपदार्थसंयोगात्मकफले तन्त्र स्वाश्रयतासंबन्धेनप्रथमान्तपदोपस्थाप्यग्रामेन्वय इति चैत्रकृतक्रियाजन्यसंयोगाश्रयग्रामइत्यत्र
श्रन्यसंयोगवान् ग्राम इत्याकारः शाब्दबोधः चैत्रेण गम्यते ग्रामइत्यत्र संयोगस्यानेकत्वाद् ग्रामं तथा त्वाबोध उपपादनीयः श्रथ चैत्रनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगविभागादेर्माप्रकारविवक्षैत्रादवधिसत्वात् चैत्रेणगम्यते तज्य ते

चैत्रस्त्वपि स्यात् तस्याश्च चैत्रेण गम्यमाने त्यजमाने चैत्र इत्यादीति चेन्न अत्र दीधितिकृतां प्रत्ययः फलमिव तत्क्रियानवधिपरसमवेतत्वमपि कर्माख्यातार्थः परत्वं च भेदः स प्रतियोगितया फले आश्रयतया त्वयि नः प्रथमा
न्तपदोपस्थाप्यस्यान्वयः चैत्रे चैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमत्त्वस्यान्वयायोग्यत्वात् तादृशसंयोगाद्यभावस्य च तत्रान्वययोग्यतायां तत्रापत्त्यनुपपत्त्योरनवकाशात् इत्याहुः तन्न दृष्टिमत्यलि। प्रथमान्तपदोपस्थाप्य
कर्मतायां त्वयि तानवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितया भेदांशे त्वयोपगमेऽपि चैत्रस्य हितात् हिनाभेदसंभवे तत्समवेतक्रियायां परसमवेतत्वात् नैकतो दोषोद्धारसंभवः अत्र त्वयि तानवच्छेदकावच्छिन्नप्र
तियोगितया तत्र तज्ज्ञानस्वीकारे चैत्रेणाद्य गम्यमानत्वादावनुपपत्तिः द्रव्यत्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वादेः क्रियादौ बाधात् नत्वतत्र द्रव्यपदं लक्षणया चैत्रान्यद्रव्यपरमिति वाच्यम् मन्देन गम्यमाने मन्द इत्यादौ मन्द
पदस्य मन्दान्यमन्दपरत्वासंभवात् मन्दान्यसमवेतमन्दवृत्तिक्रियायामप्रसिद्ध्यानुपपत्तितादवस्थ्यात् अननुगतमन्दगतत्वं तद्व्यक्तित्वोपस्थितेर्वत्याग कर्मव्यक्तिभिन्नमन्दत्वे लक्षणायां ग्रहस्य तादृशवाक्यजन्य
धीसर्वनियमतो संभवात् न च फलविशेष्यत्वमीनां तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन परत्वे त्वया संबन्धोपस्थितेरपेक्षणा त्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् संसर्गतात्पर्यस्य नानारूपेण तदुपस्थितेरपिया
द्रव्यद्वयपेक्षणीयत्वात् तद्ग्रहत्वात् तद्व्यक्तिर्गम्यमानत्वादावभावप्रतियोगिकोटिप्रविष्टतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वान्न तद्व्यक्तिसमवेतक्रियायामप्रसिद्धेश्च येन फले भेदस्य कर्मप्रत्ययार्थः फलेजन्यतासं
बन्धेन भेदे चैत्रत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन क्रियायामन्वयः भेदफलयोश्च कर्मप्रत्ययार्थतासंबन्धेनान्वयः चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रेणाश्रयत्वे तादृशक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेऽपि तस्य चैत्रेण चैत्रो
गम्यत इति न प्रयोगः मन्दो मन्देन गम्यमान इत्यादेः पक्षमन्दप्रतिनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य तज्जन्यफलस्य मन्दान्तरे सत्त्वात् तन्नानुपपत्तिरिति -- न तन्मतेऽपि चैत्रेण चैत्रो न गम्यत इत्यादेरनुपपत्तिः द्वितीयैव चैत्रे चैत्रसमवेतत्व
क्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्त्वेऽपि तादृशक्रियाजन्यफलाभावस्य बाधात् न च फलाभावेन -- न तत्प्रत्ययार्थतेऽपि तु भेदाभावपदकर्मणीति वाच्यम् यदा चैत्रेणाग्राम्यो गम्यमाने तदा तादृशप्रयोगानुपपत्तेः तादृशभेदाभावस्य
बाधात् तत्र भेदस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन फलेऽन्वयः तादृशसंबन्धेन क्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य क्रियाजन्यफलस्य चैत्रे विषयता व कर्मणि प्रत्ययार्थतरति तस्य विशिष्टाभावस्योभयत्र सत्त्वादिति वाच्यम् यत्र म
पि यत्र मन्देनापरमन्दो न गम्यते अपि तु ग्रामादिरेव तत्र ग्रामादिगंतरिमं हेमन्दान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य तत्त्वात्मकमन्दनिष्ठक्रियाजन्यग्रामादिसंयोगमत्त्वेन विशिष्टाभावबाधात् मन्देन मन्दो न गम्यत इत्यादेरनुपप
त्तेः यदि च फलमेव कर्माख्यातार्थः तस्याश्रयत्वस्वानुकूलक्रियावच्छिन्नभेदत्वोभयसंबन्धेन कर्मणि -- यः तत्समभिव्याहारे च तदुभयसंबन्धावच्छिन्नक्रियाजन्यफलाभावे पदत्वाते नीलत्वे तदापि यत्र चैत्रमैत्रयो
रुभयकर्मजसंयोगस्थले चैत्रनिष्ठतादृशसंयोगस्य चैत्रे आश्रयत्वस्वानुकूलक्रियावच्छिन्नभेदत्वोभयसंबन्धेन सत्त्वात् चैत्रेण चैत्रो न गम्यत इत्यस्यानुपपत्तेः चैत्रेण चैत्रो गम्यत इत्यापत्तेश्च अत्रोच्यते भेदः फलं च कर्माख्याता
र्थः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन चैत्रादिनिष्ठक्रियाविशेषितभेदस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वोभयसंबन्धेन फलेऽन्वयः विशिष्टफलस्य तत्समभिव्याहारे विशिष्टफलाभावस्यान्वय
समभिव्याहारे च कर्मण्यन्वयः चैत्रमैत्रयोरुभयकर्मजसंयोगस्थले चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रे असत्त्वेन विशिष्टफलाभावोऽस्ति तत्र यत्र मन्देन ग्रामो गम्यते न तु मन्दान्तरं तत्र मन्दनिष्ठग्रामसंयोगे मन्दान्तरनिष्ठक्रिया
वच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यस्य तन्मन्दान्तरनिष्ठक्रियाजन्यत्वस्य च सत्त्वेऽपि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकमन्दान्तरनिष्ठक्रियाजन्यत्वस्यासत्त्वात् उभयसंबन्धेन मन्दनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य फलस्याभावो मन्दे सत्त्व
पदव्याख्याता दोषः कर्तृप्रत्ययस्थले वाधेयतया प्रकृत्यर्थान्वितस्य फलस्य भेदरूपापरार्थे सामानाधिकरण्यस्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसंबन्धेनान्वयः तादृशभेदस्य च प्रतियोगितावच्छेदक
त्वसंबन्धेन क्रियायां यत्र चैत्रक्रियया ग्रामेण संयोगेऽपि न त्वत्र ग्रामं गच्छति चैत्र इति प्रयोगवारणाय स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगवारणा
य सामानाधिकरण्यमात्रसंबन्धमध्ये निवेशः तत्र स्थले चैत्रग्रामसंयोगस्य ग्रामनिष्ठचैत्रक्रियावच्छिन्नभेदसंबन्धघटकत्वेऽपि चैत्रवृत्तित्वविशिष्टस्य तत्संयोगस्य तादृशभेदे सामानाधिकरण्यविरहात् चैत्रक्रि
यायां तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि नातिप्रसंगः चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ तु तादृशभेदाद्विन्नक्रियाकर्तृत्वाभावः पदत्वे चैत्रे प्रतीयते तन्नक्रियायां द्वितीयार्थविशिष्टभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व

संबन्धावच्छिन्नाभावः नाहशासंबन्धस्य तन्नियामकत्वात् यदि तात्पर्यविशेषवशात् क्रियायोगिकोप्यभावः क्वचित् नीयते तदानुभवसिद्धं तदा प्रतियोगिनावच्छेदकत्वेपि द्वितीयाद्यर्थत्वमुपगम्य विशिष्टभेदप्रतियोगिता
धु· वच्छेदकताभावान्वय एव तत्रोपगम्यतामिति दिक् फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातूनां फले व्यापारे च शक्तिद्वयं कल्प्यताम् आख्यानस्थले पदान्तरार्थविशेषणतयाभासने तत्र द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः कर्माख्यानस्थले फलं यावत्यै।
व्यापारस्य विशेष्यतयाभासने तस्य विशेषणतयाख्यातार्थव्याप्यत्वे तद्विशेषणतया कर्मनिष्ठेति विवेकः केचित्तु संयोगादिरूपफलानवच्छिन्नव्यापारबोधकानां गमिप्रभृतीनां यानानां कर्मप्रत्ययापेक्षया बहूनां फले शक्तिकल्पना
२ मपेक्ष्य कर्मप्रत्ययानां फले शक्तिकल्पनमेव लघीयः धातूनां च व्यापारमात्रार्थत्वेपि विना फलबोधकतामनेनामार्थयासत्यर्थयोः साध्यसाधकभावसंबन्धेन साक्षात्तयाः संबन्धो नास्य यत्तस्य कर्मतोपकारतयामानस्योपगन्तव्यत
या तत्संसर्गस्याधिकस्य मानकल्पने नापि गौरवं फलस्य प्रत्ययार्थत्वे च तत्राश्रयत्वसंबन्धः पर्वेतिलाघवम् नच धातूनां व्यापारमात्रवाचित्वे ग्रामं त्यजतीत्यादितोपि ग्रामं गच्छतीत्यादिवत् संयोगादिरूपफलावच्छिन्नस्पन्दबो
3 धापत्तिः ग्रामस्य स्पन्दनक्रियादितोपि ग्रामे गमनदर्शनवत् स्पन्दजन्यसंयोगादिमत्त्वेन भानप्रसंगादिति वाच्यम् कर्मप्रत्ययस्य संयोगविभागादिरूपनानाफलवाचित्वेपि तत्र फलबोधे धातुविशेषसमभिव्याहारस्यानस्यापेक्षयानिय
मंगनिरहात् त्यजति गच्छति स्पन्दते त्यागो गमनं स्पन्दत्यादौ कर्मसमभिव्याहृते नैवार्थे वैलक्षण्यं च तत्र धातूनां फलविशेषावच्छिन्नव्यापारलक्षणोपगमे नो वपादनीयं फलानि तन्नार्थव्यापारबोधकत्वं गम्यादेः सकर्मकत्वस्याभा
वो नेतरस्य संस्पन्दिप्रभृतिषु कर्मकत्वव्यवहारस्याद्वः तत्त्यागाभिधानीनामित्यजिगाभिप्रभृतीनामपर्यायतेनि भ्रमदशायां यानि गच्छतीत्यादौ विवत्यजति गच्छतीत्यादितोपि विलक्षणबोधोदयाद्बाधात् विशेषसमभिव्याहारस्य
फलविशेषबोधनियामकताकल्पनासंभवात् नच ग्रामं त्यजतीत्यादितः संयोगावच्छिन्नव्यापारबोधस्यान्यार्थसंबन्धेरस्या तएव तत्र तो विना तात्पर्यानुरोधेन लक्षणया तद्बोधोऽसंभवात् परंतु तत्र विभागादिरूपफलाव
च्छिन्नं प्रत्ययतात्पर्यस्यानादितया संयोगादिरूपफलप्रत्यायने स्वारसतो ननु तादृशप्रयोगस्तु निवाच्यम् विनापि क्रियमेलक्षणाग्रहं च ग्रामं त्यजतीत्यादितः तत्पितात्पर्ये संयोगावच्छिन्नव्यापारधीरेवानुभविकत
या धातोः फलविशेषवाचितायाश्चावश्यकत्वात् सायं नेष्यते क्रियते घटः स्यादौ विषयत्वरूपं कर्मत्वं तडर्थः नच कृतिविषयतायाः फलत्वस्य तत्र डुपादान साधारण्यात् यावत्प्रत्ययः क्रियते घटः इत्यादि प्रयुज्यते तत्र जलाहरणं क्रियते कु
पालुः क्रियते इत्यादिप्रयोगस्यापत्तिरिति वाच्यम् कृत्यर्थकधातुसमभिव्याहृते कर्मप्रत्ययस्य चिकीर्षाप्रयोज्यसाध्यताख्यविलक्षणविषयत्वमेवार्थः उक्तस्थले च कपालादौ तादृशविषयताभावान्नोक्तप्रयोगप्रसंगः काशाः कु
टः क्रियत इत्यादौ साध्यताख्यविषयताश्रयकर्मान्तरसमभिव्याहृते कर्मप्रत्ययेन व्यापार्यतायाः विषयतापि तत्र उपादानतया कृतिविषयकाष्ठादौ धात्वर्थतावच्छेदकतया कृतिविषयताविरहेपि न तादृशप्रयोगानुपपत्तिः नादृशक
र्मसमभिव्याहारस्य तत्प्रयोजकविरहात् काशाः क्रियन्ते इत्यादौ काशादौ व्यापार्यताबोधानुपपत्तेर्न तादृशप्रयोगसाधिकारः कटः क्रियते इत्यादौ कटो विशेष्यो मे दैनवाप्यार्थभेदात् कर्मद्वयवाचकपदयोः समभिव्याहारे व्यापार्यताबो
धानुपपत्तिरेव क्रियते घटस्तत्र विषयतायाः कर्मप्रत्ययार्थत्वे पाकानुपधायककृतिमादाय पचःकोऽकारीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यादिकं तु दूषणं निरस्तं तदपास्तात् कर्तृकर्मत्वं च कालविशेषोपि नुप्रियाह्लादयः कालविशेषमपि बोधयन्ति तद्रूप
प्रत्ययस्य वर्तमानकालत्वे शक्तिः पचतीत्यादौ कृत्यादिरूपव्यापारबोधकप्रत्ययोपस्थाप्यकालस्य तादृशव्यापारवत्त्वेति न तु क्रियायां यदा पुरुषोपत्यन्यस्य दवीनाग्निसंयोगादिरूपः पश्चाद्रम्यो विघ्नते तदायं न पचतीति प्रयोगाद
त्रयं पचतीत्युक्तेरिदानीमयं पाकयत्नवान्नवेति संशयनिरासः पूर्वापरीभावापन्नस्थाल्यारोपणादिव्यापाराणां विविधावयवव्याप्यर्थस्य कालान्वयबोधापेक्षया कृत्यादिरूपकार्थेन तदन्वयस्यैव लाघवेनोचितत्वात् वर्तमा
नकालस्थलत्वं तु प्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वं गच्छतीत्यर्थः अतो नैककालप्रसूतकलकादिनोपरतत्वादिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वस्य तत्त्वादौ स्वप्रयोगाधिकरणकालत्वेन सर्वासामनुगमात् तत्सामान्यबोधकत्वे
हेतुतयाऽतएव व्यक्तिबोधानुपपत्तिः सर्वनामविचारसर्वादीनां समाधीयते विशिष्टतत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धतया सर्वनामप्रकृतौ बुद्धिस्थत्वादिवत् प्रयोगाधिकरणत्वमपि लक्षणविधया वाच्यं वर्तकेवाच्यम् नच तत्कालत्वमेव
वाच्यत्वे तद्ज्ञानानुपपत्तेरसमाधेयत्वेनेति वाच्यम् प्राक्प्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन तत्कालत्वानामेवोपलक्षणीयत्वात् अथ प्राक्प्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वादिकमपि कालहृत्तिकालवृत्तिधर्मत्वनिवे
शे तद्रूपत्वासत्त्वादिवर्गनमप्रकांक्षणाद्याः वृत्तित्वधर्मत्वेन तद्वर्तने चाप्यपायनादनधिकरणोऽध्यायनाद्यधिकारणस्य तत्कालानां गतत्वात् समाधानसमाप्यपयने मुसि चित्ता नाशि मध्यमयीतेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः यदिचत्वप्रा

गभावानधिकरणत्वाश्रयकर्तृकप्रकृतक्रियाध्वंसप्रागभावाधिकरणपश्चादप्रयोगाधिकरणकालपरवर्त्तमानकालस्याधेयतासंबन्धेन कृतावत्तेति अतो नीलस्थलेपि तामाहि समयीनरस्यादिप्रयोगानुप
पत्तिः। यद्दिवसप्रागभावानधिकरणत्वाश्रयकर्तृकप्रकृतक्रियाध्वंसप्रागभावाधिकरणपश्चादप्रयोगाधिकरणकालपरवर्त्तमानकालस्याधेयता) आरम्भावधिसमाप्तिपर्यन्तस्यावधिस्थूलकालस्यापि तथात्वेन पश्चादप्रयोगा
धिकरणे तादृशपाचनान्तरालकालेऽप्यध्ययनादौ उत्पन्नत्वे कृतिविच्छेदेऽपि पश्चादप्रयोगाधिकरणत्वोपलब्धिनतादृशस्थूलकालवृत्तित्वस्यापि तादृशक्रियावत्त्वलक्षणतावच्छेदेन योगपना निर्वाहस्तदा तत्र पश्चात्समयवि
त्वामहिमपीत्यादिकिंचित्कालोत्तरं प्रत्यक्षं आमाणि मध्ये प्रातरेव नरान्तरालदृश्यायामध्ययेऽपि त्वामहिमयीनरस्याप्रयोगापत्तिः यदिन्तु निपातादिविच्छेदे दृश्यायामपि प्रत्यहमध्येतुर्नित्यपन्नीत्यादिवद्धस्थलेऽपि दृष्टिनप्रयो
गादृष्टपर्वतश्चयने तदापि स्वपदेनुविशिष्यतत्तत्कृतीनामुपादाने नानुगमोऽद्भूतरूपवैति चेन्न अदृष्टप्रयोगाधिकरणावृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षितानामनुगतीकृतानां तत्तत्क्षणदिनमासवर्षत्वादीनां वाच्यत्वमेवाव
लेल्लटः प्राप्तिः। क्रियारम्भात्पूर्वं कर्मसमाप्त्युत्तरं वा पीने पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय फलत्वादिरूपव्यापारे नादृशकालस्य स्वध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वस्वध्वंसाप्रतियोगिप्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यां विशेषि
तेनाधेयतासंबन्धेनान्वयनियमश्च गन्तव्यः। तत्र क्रियारम्भपर्वमपि तत्समाप्त्युत्तरमपि वाव(?)र्त्तेव तत्तत्क्रियानुकूलकृत्यधिकरणकालस्य स्पर्शित्वविशिष्टाधेयतासंबन्धात्तादृशकृतेर्बाधितत्वाऽप्रसिद्धत्वेति तथा प्र
योगाधिकरणतादृशकालमादायस्पर्शिनप्रयोगोपपत्तिः संबन्धेस्वपदार्थस्य विशिष्यनिवेशेन प्रयोगोपपत्तिसिद्धिरन्या नतु क्रियानुकूलकृतिव्यापारान्तरालदशायां स्थूलकालमादाय पचति निमत्यादौ इव माहशकृत्यधिकर
णतत्ताऽपिस्थूलकालावच्छिन्नाभावमादाय न पचति नापीनरस्यादिप्रयोगः तत्र तत्तो वर्त्तमानतया भावान्तिनतादृशक्रियानुकूलकृत्यभाववदीयकतानियमात् उक्तरीत्या विशिष्याऽपश्चादप्रयोगाधिकरणतत्तदारभ्यकालस्या
पितस्य प्रत्ययेनबोधसंभवात् नन्वस्मन्मिश्यापारस्थलेपि प्रतियोगित्वेव कालान्वयरति तुनसत् तत्तत्क्षणावृत्तिपाकादिकृतेरभाववत्त्वान्यतदाणावच्छेदेन तदानींतनस्थूलकालावच्छेदेन तादृशकृतिमति स त्वेनोस्मीति
प्रसंगस्य दुर्वारत्वात् नच कालावच्छिन्नाधारतासंबन्धेन नञर्थस्य प्रत्ययः कथाश्च क्रान्तिप्रसंगस्य निवाच्यम् तादृशस्थूलकाले पत्र्यात्मनि पाकादिकृतिस्तादृशकालाभगेन तादृशकृत्यनधिकरणात्तोन पचतीति
त्यादिप्रयोगोपपत्तये तत्तत्क्षणावच्छिन्नपाकादिकृत्यभाववोधस्यैव नत्रतत्र स्वीकरणीयत्वे तथात्वे चितथाप्रतियोगप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् व्यापारबोधके च लट्यादिप्रत्ययेन क्रियायामेव वर्त्तमानत्वान्वयबोधमेनाना
नीत्यादौ नतु लट्र्थाश्चयनादौ तानाद्यशस्त्वेपि तदाश्रयत्वादिसंबन्धेनैत्रजानातीत्यादिप्रयोगापत्तेः ज्ञानादिविशिष्टे आश्रयतादौ कालान्वयस्यानुपगमादात्मसंगवारणे विशेषणे ज्ञानादावपि तदन्वयस्यावश्यक
त्वे तस्यैव स्वीकारोचितत्वात् न पचतीत्यादौ क्रियायां कालान्वयस्वीकारे विनष्टादावपि नपचतीत्यादिप्रयोगः स्यादिति तत्रोत्पत्तेरपि लड्राद्यर्थत्वमभ्युपगम्य तत्रैव कालान्वयं ब्रीधिकृदुपगमा वस्तुतस्तु नाशत्वस्य
नाशिमत्त्वभावत्वे तथाच धात्वर्थप्रतिपाद्यतावच्छेदकोत्पत्तावेव कालान्वयस्तेर्वसाधीयः वर्त्तमानकालस्योत्पत्तिसंबन्धेनधात्वर्थे त्वपक्षेऽपि वर्त्तन्ते लड्प्रत्ययेन पचतीत्यादौ प्रत्ययार्थकृतौ भाव्यतीत्यादौ क्रियायां
भविष्यत्वं प्रत्याय्यते यद्यपि तु वक्ताऽऽमर्थकतयाऽनागतकालोत्पत्तिकत्वं भविष्यत्पदार्थः तथापि पश्यतीत्याऽसौ कृत्यादावनागतत्वमादृश्यत इति निरूपेयत इत्यस्ति अनीतेर्निष्फलत्वात् भविष्यत्त्वं नस्य तरत्यादौ वथा
तत्रैव तादृशो व्युत्पत्तिः प्रत्याय्यते नत्पतीत्यादौ चतदर्शितागतिः तथाचवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं प्रतियोगितासंबन्धेन धात्वर्थवर्त्तमानप्रागभावो वा लड्प्रत्ययार्थः प्रागभावानंगीकारे वर्त्तमानकालध्वंसप्र
वनत्वर्थः ध्वंसस्य कालोपाधित्वेन तत्समानकालपदार्थाधारतयाऽनागतकृतेर्वर्त्तमानकालध्वंसोत्पत्ति मतयोत्पत्तिसंबन्धेन कृत्यादावन्वयः अथ पचमाने पुरुषे पाकानुकूलकृतिमान् पश्यतीति प्रयो
गापत्तिः पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनवानागतबोधस्वीकारो न संभवति पर्वपाकानुकूलकृतेरनागतत्वात् पश्यमानेऽपि पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः तत्तत्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनापि तदन्वयासंभ
वः तत्तत्पाकत्वेन परानुपस्थितेः नापि यत्किंचित्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन तदन्वयः आद्यत्वोपस्थापकपदाभावात् तत्रादौ किमत्र भवाद्युर्वर्त्तमानस्याग्रे इति चेन्न प्रागभावसवर्त्तमानत्वं शाब्दप्र

योगाधिकरणत्वाद्ध्वंसे वर्तमानप्रागभावसमानाधिकरणत्वं तत्स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबन्धेन वर्तमानकालध्वंसस्य तदर्थत्वेऽपि च स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकानुकूलत्ववि-
मु॰ शिष्टपेयत्वसंबन्धेन कृत्यंशेऽन्वयोपगमे ऽतीतोच्चारणोत्तरं वर्तमानध्वंसप्रागभावादेर्दर्शितविशिष्टसंबन्धासत्त्वेनातिप्रसंगविरहात् ध्वंसस्य सर्वत्वेऽपि च तदनधिकरणत्वमेव न चानारालिककृतिजन्यस्य पचधात्वर्थव्यापारस्य पूर्वव्याप।
६ रानुकूलकृत्यजन्यतया आरालिककृत्यमेः पूर्वकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वमसत्त्वमेवेति तस्यातिप्रसक्तिः विशिष्टसंबन्धेन वर्तमानप्रागभावादिमत्त्वमक्षतमेवेति वाच्यम् कृतिजन्यपाकेऽन्यकृतिजन्यव्यापारापीनर्थ [illegible] लानुकूलत्वा-
पारस्य विवक्षितत्वात् । पक्ष्ये मासेऽनुरोधेनाद्यतनत्वविषयत्वमर्थः अनद्यतनत्वविषयत्वे च शाब्दप्रयोगाधिकरणादिवसादिभिन्नत्वे सति शाब्दप्रयोगकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वं, शाब्दप्रयोगाधिकरणदिवसध्वंसोत्पत्तिकत्वं वा केचि-
त्तु भविष्यत्वमेव तदर्थः क्रियायाः कर्तृवाच्यस्वरूपसदद्यतनत्वमेव तस्याद्यतानियामकं असाधुत्वादेवाद्य पक्ष्यतीत्यादौ पूर्वकृतिनियोगः इत्याहुः तत्र तथा सति भविष्यत्वादिकमपि नाख्यातार्थः स्वरूपसद्भविष्यत्वादिकमेव तु
आदिषु लघुष्वसाधुता नियामकं असाधुत्वादेव पक्ष्यति पक्के निवत्स्यतीत्यादौ पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगाविरहस्तस्यापि विवक्षाकालत्वात् पक्ष्यतीत्यादेर्विलक्षणबोधजनकत्वमनुभवविरुद्धमिति कालविशेषबोधकाख्यस्य
करणेति चेत् नद्य पक्ष्यति पक्ष्यतीत्यादेरपि विलक्षणबोधजनकत्वस्यानुभवसिद्धतया नद्यतनत्वबोधे योपि दुर्वारः यदि च पक्ष्यतीत्यादिवाक्यजन्यबोधे सति भविष्यत्वादिसंशयानुदयाद्भविष्यत्वादेः शाब्दी विषयता मानसप्रत्यक-
विषयत्वे तत्र तदन्यतनत्वबोधे ऽपि ईदृशीमेव युक्तिं गृहाण एवं न पक्ष्यतीत्यादावभावेऽनागतकालावच्छिन्नत्वमानमावश्यकम् अन्यथा पक्ष्यत्यपि वर्तमानत्वपाककृत्यभावमादाय न पक्ष्यतीति प्रयोगप्रसंगात् न च पक्ष्य-
त्यनागतपक्षे चित्कालावच्छेदेन वर्तमानस्याभावमादाय न पक्ष्यतीति प्रयोगोऽद्य वीरपवेनिवाच्यम् अनागतकालावच्छिन्नत्वस्य हि न वर्तमानत्वाद्ध्वंसावच्छिन्नत्वं तादृशध्वंसनिष्ठावच्छेदकतानवच्छिन्नायाः अनागतकृतिम-
तिवध्वंसितरभावस्यानौ वर्तमानत्वध्वंसरूपः कालः प्रतियोगितावच्छेदकस्तु निर्विरोधमंजनायतादृशकृत्यनवच्छेदकावान्तरकालावच्छिन्नत्ववावच्छेदकं अपेपनरूति नोक्तातिप्रसंग इति तन्मते अनागतत्वस्य यथा तु
आधुर्थत्वं तथा च एष्यतिनपक्षे त्यत्रान्द्यतनकालावच्छिन्नत्वस्याभावे ऽमानेऽयः पक्ष्यद्यतनानागतकालावच्छिन्नपाककृत्यभावमादाय न पक्ष्यतीति प्रयोगप्रसंगेन तु दोषोऽद्यतनार्थत्वमात्रपक्षे अनागतानद्यतनकाला-
वच्छिन्नत्वमथ पुनर्गामीत्यादि प्रसंगवारणाय पक्षे न शाब्दप्रयोगाधिकरणदिनध्वंसनिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपं वाच्यम् अवच्छेदावच्छेदकभावस्य संबन्धविषयाभासनेऽध्वंसपदपदार्थेनवच पेयम् आख्यातसमभिव्याहारस्थलेऽपि
कृतावेव कालान्वयोऽस्तु अनागतकृतिध्वंसप्रागभावस्याप्रामाणिकतया सर्वत्रैव प्रसिद्ध्यतीति न प्रतियोगप्रसिद्धिः अभाकालस्याम्यानिकालीनावच्छिन्नाश्रयतासंबन्धेनोपगमनामिति चेन्न यदुत्तरकाले चैत्रीयौदनपाका-
दिकमप्रसिद्धं तदानीं चैत्रौदनं पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः अनागतचैत्रीयौदनकर्मकपाकानुकूलकृत्यप्रसिद्ध्या तदभावस्य वाच्यतासंभवात् तथा भावे कालान्वयोपगमेऽपि यमएडुलवन्स्यादिकर्मकपाकाप्रसिद्धत्वाद्धि
कृतादिषु स्यात् तंडुलं न पक्ष्यतीत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः प्रतियोग्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति तत्र पाके नद्यक्रिकर्मकत्वाभावपरत्वमालोच्य तदस्तूपगन्तव्यम् तथा चैत्रोऽस्थलेऽपि तत्र त्याके चैत्रीयौदनकर्मकत्वाभाववोधोपगमेनोप-
पत्तिरिति वाच्यम् पाके नकर्मकत्वाभाववोधोपगमे तादृशपाकानुकूलानागतकृतेः कर्मविशिष्टस्यायोगेन तथान्यथा नडुर्मरे कदाचिदपि येन न पक्ष्यतीति तादृशकर्मसमभिव्याहृतदर्शितवाक्यस्याप्रामाण्योपपादनासंभवात् अगम्यापत्यकर्म-
कोयस्कर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तादृशकर्मककर्तृत्वादिनार्थकनञ्पदवद्वाक्यस्यायोग्यतोपगमेन केचित्तु तत्रापि पाके नक्कर्मकत्वाभावस्य तादृशोच्चकर्तृरिपाककृत्यभावस्य बोधमुपगम्याप्रामाण्यमुपपादयन्ति नायं समञ्जसः पक्षेनापि नमा-
भावद्वयबोधनसंभवात् न चैवं तंडुलमात्रं पचति पचत्यनिवाचैत्रेऽपि तंडुलमयं न पचति न पक्ष्यतीति प्रयोगः स्यात् तंडुलकर्मकपाकानुकूलवर्तमानकृत्यभावाबाधादिति वाच्यम् यतः स्वार्थप्रतियोगिकत्वार्थास्त्यबाधितक्रियाकर्म-
त्वाभाववोधकत्वं नञ आकांक्षा नपचति निरादरस्यादावपि नञ्क्रियते तादृशबोधजनकताया व्युत्पत्तिसत्वात् येनोक्तातिप्रसंगः स्यात् किं न पाककर्माकांक्षाकर्मकः पाककृत्यभाववान्स्यादिस्तदालम्बनबोधपदबोधस्थाने चैत्रे
पाककर्तृत्वाभावबाधात्प्रामाण्यप्रसंगः अस्तु वा तत्राभावान्वितक्रियाकर्तृत्वाभावविषयकोऽस्मदुक्तलक्षणरूपपदबोधसत्वादिदर्शितातिप्रसंगः तादृशबोधेऽन्यपि तावच्छेदकावच्छेदेन पृथ्वीमामावमानतिपयमान पाकत्वादेव
च्छेदेन च तंडुलादिकर्मकत्वाभावान्वये योग्यताविरहात् अनाकांक्षाकांक्षं न पक्ष्यतीत्यादावपीदृशी गतिः अथ पचतंडुलादिकर्मको यस्तु रूपकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्स्तु रूपेऽन्यकर्मकपाककर्तृत्वस्य तंडुलादेविशेषणपत्त्वमान
त्वादिप्रयुक्तस्याप्यानं तंडुलमयं न पक्ष्यतीत्यादिवाक्यस्य बोधकतायाम् अनुभवसिद्धत्वेनापाककृत्युपपत्तिरिति [illegible] प्रकारः साधीयान् विशेषविनिर्मुक्तसत्वेन तस्य रूपे पाककर्तृत्वसामान्याभावस्य पाकत्वावच्छेदेन तंडुलकर्मकत्वाभावस-
वप्रतीतासंभवादिति चेन्न तत्र तादृशबोधस्यैकाभावावगाहिप्रमजनकत्वोपगमात् नच सर्वत्रैव तंडुपगमो विशेष्यप्रयासवैफल्यमिति वाच्यम् विशेषदर्शिभिरप्रतारकैरपि तथाविधवाक्यप्रयोगात् नयप्रसिद्धार्थकत्वांसंपादनस्या ६

साध्यतासंबन्धेनैवाख्यातसमानार्थकृतेः क्रियायां विधिप्रत्ययजन्यबोधे भानं
प्रवर्त्तिकाचिकीर्षापि॥

भावाज्ञानेन तदिच्छाविरहोपपत्तेरित्याहुस्तदसत् ध्वंसादेस्तत्त्वाभावविरोधितापत्तेः प्रमाणाकातयानरकात्यन्ताभावस्यैव प्रायश्चित्तसाध्यत्वाद्वन्नादिफलसाध्यतासंभवादिष्टसाधनताज्ञानाघटितप्रवृत्तिसामग्र्या
प्रसिद्धेः कारणान्तरकल्पनापेक्षायां गुरुशरीरेष्टसाधारणसाधनताज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वेनेति दंडादृष्टस्त्वादिपूर्वीनिवन्धानात्त्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्येष्टसाधारणसाधनत्वस्योपगमेन लघुशरीरत्वेनोरेवत्स्याभावादिष्टे
तिनित्यस्थलेशौचादिफलकामनयोरुभयोरधिकारः तेविप्रत्येकमेव तयोरधिकारतानुमितिनयोरितिफलकामनाप्रत्यस्याविशेषो वाहिमतोऽधिकारितया तस्याधिनित्याकरणेप्रत्यवायजनकं प्रयथास्यावन्नाऽक
रणेनप्रत्यवायजननेऽधिकारैकदेशाशौचादिमत्त्वमेव सहकारिनतु फलकामनापि तदसत्त्वे प्रत्यवायोत्पत्तेः सर्वसिद्धत्वात् एतेनसंदर्शिताधिकारानुपगमेशौचादिमत्त्वफलकामनावतोऽदृष्टेत्यादि त्याकरणंप्रत्य
वायंजनयेदितिनिरस्तम् अतएव नित्यकाम्यजपत्रीवुतादौ फलकामनापायुधिकारत्वस्यसर्वसिद्धत्वात् शौचादिमतः फलकामनारहितस्य तदकरणं प्रत्यवायं जनयतीति अपरे तु चैत्यं नवत्देनोनिवारणप्रामाण्यानु
रोधेनेष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वमावश्यकं कृतिसाध्यत्वादिमनिच्छेत्यवव न नादौ कृतिसाध्यत्वाद्यभावस्यनबोधनेनहानुस्यप्रामाण्यापत्तेः कृतिसाध्यतायाश्च विधिनं निर्युक्तिकं तदनंगीकारेपिकेनरागायानमामा
न्यार्थतयाविधिप्रत्ययस्याधिनदर्थकतयापचेतेत्यादौ कृतेः पाकानुकूलत्वमानस्यावश्यकतयाऽयोग्यताकारावपिकृतिसाध्यत्वाभानात् कृतिसाध्यतायाविधित्वे पिनकालत्रयस्त्रुरूपविशेषे विनकृतिसाध्यताविषयकस्य प्रवर्तकज्ञानस्यप्राक् बोधे प्रसमेवस्वीकरणीयतयाविधिवाक्यजन्यशाब्दबोधे सः साध्यत्वस्य निर्वाहात् अस्तु चैतत्साध्यतासंबन्धेन कृतिप्रकारिका क्रियेक्षैव नचलङादिस्थलेऽयाख्यातार्थकृतेः क्रियावि
शेष्यत्वेन भानमिति नियुक्तत्वमेः लकारत्वावच्छिन्नस्पाटेनतस्याः क्रियाविशेष्यणतयामानसंभवः निवाधितम् व्युत्पत्तिसिद्धेविशेषणेऽदुपपत्तेः प्राभाकरमेरपिभुक्तत्वमित्रैदेवाधकाभावात् अतएव शाब्दे ख्यातार्थस्यैकृते
कर्मप्रत्ययस्थलेक्रियाविशेषणतयामानमुपेयते एवं च विध्याकारोक्तिं सर्वेषामधिकारातिपात्यादौ लौकिकप्रमाणादेव कृतिसाध्यतावोधो निर्वहनीत्यवद्विनकल्पेऽनुमत्यादिनाविनिषिद्धविधेः प्रामाण्यानुरोधेनब
लवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यविध्यर्थप्रवेशः निषिद्धेपिकलञ्जभक्षणादौत्विष्टसाधनत्वसत्त्वेन तदभावस्यनत्वाबोधनेप्रामाण्यानुपपत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यविधित्वेनचैत्रमादौ बलवदनिष्ट
नरकाननुबन्धित्वगरुकर्भणपवाधितोवोध्यतमितित्वप्रामाण्योपपत्तिः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतयावाच्यत्वेविशिष्टाभावस्यैवप्रत्ययबोधेमानेमोविधिवाक्यानामावधप्रत्ययबाधितः कलञ्जभक्ष
णादौविशिष्टाभावबोधानन्तरमेव तदिच्छाकाङ्क्षायाबलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपस्यतदननुवन्धित्वाभावः प्रवर्तकमिवनिवर्तकमपि तत्संकृतिज्ञानाना परमैवनत्सत्तत एवनिवेचननाहशमात्रसाध्यबोधेमा
तंपदार्थैकदेशान्वयेन तरविधेयणातयोपस्थितत्वेनतदर्थविशेषणानयायनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासंभवात् वस्तुतो विशिष्टप्रमेोविशेष्यणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहात्स्थगोवत्बलवदनिष्टाननुबन्धितायावा
चत्वेन नचबलवदनिष्टाननुबन्धित्वमिष्टसाधनत्वस्यविशेषणत्वेविधिवाक्यतः क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानासंभवात् क्रियायोगेतरविकीर्षाहार्थविधिवाक्यजन्यशाब्दबोधेतरमिष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशे
ष्यकज्ञानान्तरंकल्पनीयमितितत्कल्पनप्रयुक्तलाघवमेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यविशेषणत्वेविनिगमकमितिवाच्यम् क्रियायांबलवदनिष्टासाधनत्वमानस्यापितत्प्रवरेक्षाहेतुत्वेनत्तयाबलवदनि
ष्टासाधनत्वस्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वमतेक्रियाविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरस्यकल्पनीयतयामतद्वैकल्पनासाम्यात् परित्वबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानमेव द्वेषसामग्रीत्वेनेच्छाप्रतिबन्धकं नतु तदसा
धनत्वज्ञानमिच्छाहेतुस्तदोक्तस्यविशेष्यविशेषणभावेविनिगमकस्यसंभवेविधिविशिष्टस्यावाच्यत्वप्रपेनेविध्यर्थवाधेनतद्विधायकस्याप्रामाण्यप्रसंगइति शक्तिभेदस्यप्रपेनेकेवलेष्टसाधनताबोधस्य
सोपगमप्रावश्यकः मणिकृतापि तत्र बलवदनिष्टासाधनत्वस्याभानं लिखितं तदभानेविशिष्टशक्तिपदेनसंभवतिविशिष्टशक्तेर्विशेषणाशविनाभावेनविशेष्यप्रामाण्यासंभवात् नागदर्भप्रकारेणापदार्थेबि
षयकशाब्दबोधेनत्रदर्भविशेष्यत्वावच्छेदकत्वपर्याप्त्यावगाहित्वानस्यहेतुत्वात् अन्यथाविशिष्टस्वर्गादिवाचकस्वर्गादिपदादिनास्तत्त्वांकेवलस्त्वत्त्वादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः परिचकेवलस्यत्वादि
नासर्गादिरूपस्त्वावबोधो लक्षणामन्तरेणस्वर्गादिपदादिष्यत एव नेष्यन्त एव परं तु रवाना वोपस्थितप्राक्त्तिविरहादिति शाब्दतावच्छेदकतापर्याप्तमनाहित्वमनुपयोगीत्युच्यते नेतदापिबलवदनिष्टाननुबन्धित्वावि

श्येने ॥

शिष्टेष्टसाधनत्वस्य शक्यतायां श्येने निषेधैर्विधसापनत्वस्य बलवदनिष्टसाधनत्वनियतत्वेन तदसाधनत्वविशिष्टत्वेन विधिप्रत्ययवाच्यतया तत्रानिर्वाहएव यत्तु श्येनस्यादृष्टद्वारकत्वपक्षे न हिंसा
त्वलक्षणानर्थानुबन्धित्वं यावत् बलवद्दुःखाजनकत्वमिति मतान्तरं तदसत् तथा सति श्येने नास्तिकप्रवृत्तिर्वाराणायबलवद्दुःखाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुतया तदुपगमवत्तया तस्यैव च विध्यर्थतया ग्रावप्लवकत्वेन तद्धानस्य
तेरप्रामाण्यप्रसंगतादवस्थ्यात् श्येने स्वर्गहिंसात्वविरहेणाभिचारतया नरकजनकत्वस्य दुर्वारत्वाच्च यत्तु अभिचरन् नित्यस्यैव विपगोचरप्रबलकामनाविशिष्टार्थतयातादृशकामनाविशिष्टस्यैव पुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वम्
5 पबलवदनिष्टानुबन्धित्वघटकद्वेषानुदयात्तादृशकामनाविशिष्टं प्रति बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य कृतिवाक्यात्वस्य तत्त्वं तत्प्रयोगेनैव बाधितमेव वैरिवधेच्छादशागतत्त्वज्ञानं नरके बलवद्द्वेषात्तथा तादृशानरकस्य वैरिवधोत्कटका
मनाविशिष्टं प्रति द्वेषाविषयत्वात् नहि कदापकत्ता वर्तमानयोरेकतरमपरविशिष्टमितिमिथ्याज्ञानस्य ताभिप्रायवर्णनं तदपि बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वप्रतियोगिकाभावस्याभिप्रसक्तत्वात् बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वत्वावच्छि
न्नाभावस्यवा त्यतास्वीकारे पुरुषविशेषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वाभावस्य प्रत्ययासंभवात्तादृशदुःखजनकत्वेऽभावे चवृत्तावृत्त्यप्राप्तिस्वीकारे विशिष्टप्राप्तिस्वीकारपरित्यागात् एवं पत्नी कदागोपदात तत्रैव नोत्कटद्वेषसदात
ज्ञानेकत्वेऽत्कटरागादशायां च तज्जन्यदुःखस्यफलान्तरेऽत्कटद्वेषेन कश्चिन् बाधकमिति वैरिवधेच्छोत्कटरागदशायां च श्येनजन्यनरके बलवद्द्वेषोऽनुदयादेव अस्तु वाफलविषयोत्कटरागदहितो पापगोचरोत्कटरागसामग्री तत्रैव तज्जन्यत
फाशातसफलासादित्वन्यत्रार्थसंकोचोनतरेणोत्कटद्वेषविरोधिनीत्यपि नरकवैरिवधयोरेकतरं प्रतिश्येनस्य हेतुत्वात् तादृशायां तयोर्बलवद्द्वेषरागयोर्युगपत्संभवएव यत्तु दीक्षांगपशुहिंसातस्य नरकासाधनतया मा
हिंस्यादिति सामान्यतो वैधहिंसैव विवक्षितेतिश्येनस्य नरकासाधनत्वोपपादनं तदपि तावतापाभिचारविधयातथात्वस्य दुर्वारत्वात् अथ श्येनस्य प्राप्तिमत्त्वं व्याप्तिनिष्ठासाधनत्वविनिर्मोकेन किंचिद्विधिबाधोपगमे पश्वालंभागमालभे
तेत्यादावपितत्परित्यागसंभवात् अविरोधेन माहिंस्यादित्यत्रार्थसंकोचो न स्यादितिसांख्यमतमेवसाधीयः इति चेत्स्यादेव अविरोधेऽपिप्राप्तलोभोऽदधिहीयतां तत्कौण्डिन्यायेनत्रैवसामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वं युक्तमिति ।
सिद्धमिति माहिंस्यादित्यत्र संकोचः अथवा कथं चिद्बाधकापनयसंभवेनोत्सर्गिकार्थपरित्यागइतिहिंसानिषेधसंकोचेनैवोपपत्तौ नमतं तच्छागमालभेतेत्यादौ विधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टासाधनत्वार्थपरित्यागइत्यर्थः अथ
यागपाकादिजन्यश्रमादावविकल्पचित्तस्यविद्वलवद्द्वेषोदयाद्यजेतपचेतेत्यादावप्रामाण्यप्रसंगो दुर्वारः यत्तु बलवदनिष्टासाधनत्वं लौकिकं विध्यर्थः किं तु नकुर्यादित्यादिश्रुतेः प्रामाण्योपपत्तये वैदिकलिङ्पदतदर्थकता
त्रापि बलवदनिष्टं नरकमेव नान्यद्भ्यन्तर्थः अतएव त्वद्भिन्नानीयश्रमादेः कदाचिद्द्वेषविषयतयानयागादौ विध्यर्थबाध इति तदपि न श्याकं नमुंजीतेत्यादिवैदिकवाक्यस्य बलवदनिष्टाजनकत्वनिषेधपरत्वं विना प्रामाण्यानुपपत्तेः
तत्रापि रोगाजनकत्वं विध्यर्थस्तद्भावो नजाबोध्यत इति चेन्न रित्तायां न गच्छेत्स्त्रियं नोद्वहेदित्यादिज्योतिःशास्त्रवचनस्यानेकः पर्वतमारोहेदित्यादिवाक्यस्य च का गतिः तत्रापि विविक्षितत्वात्तदनिष्टासाधनत्वस्यापि विधिप्रत्ययार्थत्वे
प्रागुपात्तानन्यप्रसंगः अत्यन्तानुपपन्नमिदं अत्रवदन्ति द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकाव्यवृत्ते तादृशाभाववत्त्वेनानुगतेप्यकैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः उपलक्षणीभूतद्वेष
विषयतावच्छेदकत्वपरित्यजनरकाद्यसाधनत्वं प्रतीयते क्वचिन्नरकासाधनत्वं क्वचिद्योगाभावसाधनत्वं प्रतीयत इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकं प्रतियोगितायाः प्रकारतयाभानात्प्रतियोगितावच्छेदकघटकनरकत्वादौ द्वेषविषयता
वच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया प्राप्तिः द्देभानमविरुद्धम् न च प्रमेयत्वादेरप्युपलक्षणतया भानमविरुद्धमिति भ्रमे यत्तादृशरूपलक्षणतया नरकत्वाद्यनुगमः कथं न स्वीक्रियते विनिगमकाभावादितिवाच्यम् स्वत्वाद्यसाधनत्वस्य
विध्यर्थता विरहेणाप्रमेयत्वादेः स्वत्वादिसाधारणेऽपि नोपनयः स्यात्सेव विनिगमकत्वात् न च नात्पर्याभावान्नदुःखासाधनत्वबोधकत्वोपपत्तौ विध्यर्थत्वेऽपि तत्तिविरहइतिवाच्यम् तस्य विध्यर्थत्वे तात्पर्येणाश्रुनिका
नोनभुंजीतेत्यादिप्रयोगापत्तेः ॥ इति गदाधरभट्टाचार्यविरचितो व्युत्पत्तिवादः ॥ श्रीरस्तु ॥